

המשכיות וחידוש באנטישמיות המודרנית

גלעד מרגלית

מוראות השואה הביאו חוקרים לא מעטים להתחקות אחר שורשיה התרבותיים והחברתיים של האנטישמיות הנאצית ואחר הדרך שהובילה לאשוויץ. אחת השאלות שהתעוררו במסגרת המחקר נוגעת למהותה של האנטישמיות המודרנית, אשר האנטישמיות הנאצית היתה הביטוי הקיצוני ביותר שלה, ולזיקה שבין האנטישמיות המודרנית לגווניה השונים לבין האנטישמיות המסורתית באירופה, שנשאה חותם נוצרי מובהק.

בעוד שהאנטישמיות המסורתית ניצבה בסימן השנאה הנוצרית לצאצאיהם של רוצחי האל ובסימן האיבה שרחשה הסביבה הנוצרית ליהודים על רקע הבדלים סוציו-כלכליים בינה לבינם (עיסוקם במסחר ובהלוואה ברבית), הרי האנטישמיות המודרנית מייחסת ליהודים מקום מרכזי בגרימת חוליי המודרניזציה. היהודי נתפס כמחריב הערכים הישנים והתרבות, ומיוחס לו רצון דמוני להשתלט על החברה הנוצרית ולהחריבה. בלעז יש המכנים כל אחת משתי התופעות במונח אחר כדי להדגיש את השוני ביניהן: אנטי יהדות (Anti Judaism) מציינת את אנטישמיות הנוצרית המסורתית, ואילו אנטישמיות (שטבע וילהלם מאר בשנת 1879) מציינת את שנאת ישראל המודרנית מאז המאה התשע-עשרה.

החלק הדין באנטישמיות בספרה של חנה ארנדט *The Burden of Our Time* (1951) מהווה ציון דרך חשוב בגיבוש ההבחנה המקובלת בין האנטישמיות הנוצרית המסורתית לבין האנטישמיות המודרנית. ארנדט גרסה כי האנטישמיות המודרנית שונה באורח מהותי מזו הנוצרית המסורתית. לדבריה את המניעים לאנטישמיות המודרנית יש לחפש בתפקיד שמילא היהודי במדינת הלאום האירופית מסוף המאה השמונה-עשרה ואילך, כלומר בהיסטוריה היהודית, ולא בהסברים חיצוניים להיסטוריה היהודית (האנטישמיות הנוצרית), הסברים שרווחו הן בציבור והן בקרב חוקרים לא מעטים לאחר השואה.

ארנדט ביטלה ראשית את מה שכינתה "תאוריית השעיר לעזאזל". מביקורתה על הסבר זה נראה שכוונתה לגישה שראתה בעצם אחרותו של היהודי במרחב הנוצרי-האירופי עילה לבחירתו לקרבן.

ארנדט הדגישה שבחירת הקרבן לא היתה שרירותית אלא נבעה מהתפקיד המרכזי שמילאו יהודים מסוימים בתהליך המודרניזציה שעברה אירופה. דומה כי מרכיב זה הוא החשוב ביותר בתאוריה שפיתחה לגבי האנטישמיות המודרנית. חשיבותו חורגת

אל מעבר לדין באנטישמיות, ונודעת לו משמעות גם ביחס לשאלות כלליות העוסקות בדעות קדומות, דימויים, סטריאוטיפים ושנאות על רקע אתני ודתי. האחר האתני או הדתי משמש לא אחת מושא להעתקה של פחדים, חרדות ומאווים שאינם בני מימוש, ואולם לא כל מיעוט אתני או דתי הופך באופן אוטומטי לשעיר לעזאזל של חברת הרוב בנסיבות נתונות, ואף אם מספר מיעוטים הופכים בעת ובעונה אחת שעיר לעזאזל של חברה מסוימת, עדיין קיימים בדרך כלל הבדלים בסטריאוטיפים ובדימויים שאותה חברה מייחסת לכל אחד מהם. אופי עיסוקיהם הכלכליים ותפקידם החברתי של חלק מהיהודים באירופה תרמו ללא ספק לגיבושו של סטריאוטיפ אנטישמי חדש באמצע המאה התשע-עשרה, סטריאוטיפ שזיהה כל יהודי באשר הוא עם הסדר העולמי, המודרני, העירוני והמתועש ובעיקר עם חוליו. סטריאוטיפ זה, הגם שכלל סטריאוטיפ הוא מכליל באורח מופרז ומוגזם שלעיתים רבות רחוק מהאמת יותר מאשר משקף אותה (רק מיעוט קטן מבין כלל היהודים היו עשירים ובעלי השפעה), נשען בכל זאת על מציאות קונקרטי. מרבית האוכלוסייה הנוצרית באירופה של המאה התשע-עשרה היתה כפרית והתפרנסה ממקצועות מסורתיים, ואילו שיעורם של היהודים שהתגוררו בערים והתפרנסו מעיסוקים שזוהו עם הסדר המודרני (למשל עסקי מימון, תיווך והלוואה) היה גבוה למדי ביחס לשיעורם בכלל האוכלוסייה. מציאות זו סיפקה מקור השראה לצמיחת הסטריאוטיפ, ובהעדרה ספק אם היה מתפתח וזוכה להשפעה כה רבה.

באותה תקופה עצמה לא חל למשל כל שינוי בסטריאוטיפ השלילי המסורתי של מיעוט דחוי אחר שסבב במרחב האירופי-הנוצרי ונתפס כזר - הצוענים. דמותו של הצועני לא נקשרה בתודעה האירופית במהלך המאה התשע-עשרה בתהליכי המודרניזציה וחוליהם, אלא נקשרה דווקא בעולם הטרומ מודרני, שנכח היעלמותו ההדרגתית בפני הסדר המודרני עורר בקרב רבים מבני התקופה רגשות נוסטלגיים. אורח חייהם של הצוענים במאה התשע-עשרה כמעט לא הושפע מתהליכי המודרניזציה שפקדו את היבשת באותה תקופה. הם המשיכו לקיים חיי נדודים או נדודים למחצה ולהתפרנס מרוכלות וממלאכות זעירות, ואכן בקרב רומנטיקנים במאה התשע-עשרה (דוגמת המשורר לנאוס) ומבקרי החברה הבורגנית וערכיה במאה העשרים (כהרמן הסה וד"ה לורנס) מופיעה רומנטיזציה של הצוענים. חיי הצוענים בטבע הוצגו כחפשיים ואמתים יותר מאורח החיים המלאכותי, המזויף והעקר מבחינה רגשית שיוחס לבורגנים, תושבי הכרך הגדול. שני האחרים המתמידים במרחב האירופי-נוצרי, היהודי והצועני, שימשו אפוא באותו זמן עצמו לחוגים מסוימים בחברה האירופית כסמלים מנוגדים: הצועני סימל את המאווים לעולם יציב ובטוח המעוגן בטבע, עולם שלמעשה מעולם לא היה

קיים, ואילו היהודי סימל את החרדות מעולם מודרני כאוטי וחסר יציבות, שגם הוא לא היה ראלי.

דוגמה זו מחזקת את טענתה המובלעת של ארנדט שדרושה התאמה, מוגזמת ככל שתהא, בין האחר המסוים לבין החרדות או המאויים המועתקים אליו. באותה החלטיות שבה דחתה ארנדט את "תאוריית השעיר לעזאזל" היא דחתה גם את ההסבר שכינתה דוקטרינת "שנאת הנצח", זו ראתה באנטישמיות גורם קבוע ויציב לאורך ההיסטוריה המושתת בעיקרו על מקומו של היהודי במורשת הנוצרית של תרבות המערב. נסיבות הזמן והמקום קבעו על פי תפיסה זו רק את עיתוין של ההתפרצויות התקופתיות כנגד היהודים ואין בהם כדי להסביר את השנאה כלפיהם. הכחשת ממד ההמשך של המסורת האנטישמית אנטישמיות החדשה של המאות התשע-עשרה והעשרים היא עקב אכילס של המודל שפיתחה ארנדט. דומה כי היא פטרה עצמה מדיון מעמיק בשאלת ההמשכיות שבין האנטישמיות המסורתית לבין האנטישמיות המודרנית במערב הנוצרי בכך שייחסה לחולקים עליה גישה אבסורדית שכינתה "שנאת נצח". כינוי זה מייחס לכלל הגורסים כי יש גם מרכיבי המשכיות בין שתי התופעות את הטענה הגורפת והמופרזת שלפיה קיימת כביכול רציפות בלתי מופרת של האנטישמיות מאז הופעתה בעולם היווני-הרומי ועד זמננו, וזאת בשעה ששאלת ההמשכיות מתייחסת לתקופה היסטורית קצרה מאוד.

ואכן על אף השפעתו הרבה של ספרה של ארנדט על חקר האנטישמיות, דחייתה את ממד ההמשכיות מן האנטישמיות המסורתית לא התקבלה על דעת רבים, בייחוד בארץ. במגוון הפרשנויות שניתנו לתופעת האנטישמיות המודרנית מאז הופעת ספרה אפשר להבחין בין אלו המתבססות בעיקרן על פרדיגמה "ארנדטיסטית", המבדילה את האנטישמיות המודרנית משנאת ישראל המסורתית, והעומדת על אופיה השונה וחסר התקדים של התופעה הנעוץ בהתפתחות העולם המודרני (למשל פרשנויותיו של ההיסטוריון ריינהרד רירופ [Rürup]), לבין פרשנויות המתבססות על פרדיגמה נגדית, המדגישה את ממד ההמשכיות מן האנטישמיות הנוצרית המסורתית לאנטישמיות המודרנית. בפרשנויות המתבססות על הנחת ההמשכיות ישנה גישה הרואה באנטישמיות המודרנית בעיקרה מופע מודרני ומחולן של האנטישמיות הנוצרית הנושנה (למשל גישתו של יעקב כ"ץ), ויש גישות מתונות יותר, שאינן מתכחשות לקיומם של חידושים מהותיים באנטישמיות המודרנית, ולתרומת המציאות המודרנית להתפשטותה, אולם מצביעים בה במקביל גם על המשכיות של דפוסים מובהקים של האנטישמיות הנוצרית.

במסגרת הפרדיגמה ה"ארנדטיסטית" יוחסו לאנטישמיות המודרנית מאז שנות החמישים מניעים שונים מאלו שארנדט עצמה ייחסה לה. למשל ריינהרד רירופ

במאמר קצר שהתפרסם לפני שנים ספורות, ואשר התייחס ליהדות גרמניה, גרס כי האנטישמיות המודרנית הינה תולדה מורכבת של משבר רב-ממדים שהתרחש במאה התשע-עשרה: משבר המודרניות וערעור משמעות הקיום בעולם ללא אל, שבו פוחתת והולכת השפעת הדת, בד בבד עם משבר בתודעה הלאומית. מציאות רב משברית זו יצרה לשיטתו אקלים של תוקפנות חברתית באירופה וצורך בשעיר לעזאזל שישא את האשמה לרעות ולחוליים שנגרמו בעטיה של המודרניזציה.

כאמור הבעייתיות הבולטת של הפרדיגמה ה"ארנדטיסטית" מצויה בנתק המלאכותי שהיא יוצרת בין האנטישמיות הנוצרית המסורתית לבין האנטישמיות המודרנית, ולפיכך ראוי להצביע על קיומם של יסודות שאינם דתיים במובהק כבר באנטישמיות המסורתית שהתפתחה במרחב האירופי-הנוצרי מאז ימי-הביניים.

לצד מרכיבים נוצריים מובהקים כדוגמת האשמת היהודים ברצח האל, מרכיבים שמשקלם אמור היה באופן תאורטי לרדת לפחות בעידן של חילון וירידת קרנה של הדת, כללה האנטישמיות המסורתית גם ייחוס של מקבץ תכונות שליליות ליהודי באשר הוא. אף שייחוס זה נקשר לא אחת בסיפורים מהמסורת הנוצרית, הרי ביסודו של דבר מדובר בסטריאוטיפ שלילי שהוא בר קיימא גם במנותק מההקשר הדתי הקונקרטי; כך למשל תאווה בצע המיוחסת ליהודי קשורה בזיהויו – על רקע עיסוקו הטיפוסי במסחר ובהלוואה ברבית – עם דמותו של יהודה איש קריות, שהסגיר את רבו למלכות בעבור שלושים שקל כסף, אולם ל"תכונה יהודית" זו יש קיום עצמאי גם בהקשרים חילוניים לחלוטין.

גם "תכונות יהודיות" אחרות המרכיבות את הסטריאוטיפ, כגון הקֶשע, האכזריות הדמונית והשנאה היוקדת לנוצרים, אף שהן נטועות לכאורה בהקשרים דתיים מפורשים (צליבת ישו), יש להן קיום שאינו תלוי בהקשר הדתי המובהק.

לצד אלו שאלה האנטישמיות המודרנית מהאנטישמיות המסורתית דימויים בעלי אופי חילוני מפורש יותר, כגון הדימויים המתייחסים להעדר יצרנות ויצירתיות יהודית. האשמות אלו מתקשרות גם הן לעיסוק בהלוואה ברבית, שהיה טיפוסי ליהודים באירופה הנוצרית. הרבית הוצגה באורח מסלף, ותוך התעלמות ממשמעותה הכלכלית, כביטוי לתאווה הבצע של היהודי וכגילוי אפייני של הטפילות היהודית על גב העמל הנוצרי. דעה קדומה אנטישמית נושנה זו זכתה לרציונליזציה פיזיקרטית בתקופת ההשכלה, והמשיכה לשמש מרכיב חשוב בטיעונים האנטישמיים ובתעמולה האנטישמית במאות התשע-עשרה והעשרים.

גם הטענה כי היהודים אינם יצירתיים ומסוגלים רק לחקות את יצירתם של אחרים, טענה שראשיתה באנטישמיות המסורתית, נקלטה באנטישמיות המודרנית והפכה מאפיין חשוב שלה. טענה זו שהעלה וולטר כנגד היהודים במאה השמונה-עשרה, שבה

והועלתה כנגד יוצרים יהודים ספציפים (לדוויג ברנה והיינריך היינה) במאה התשע-עשרה ואף במאה העשרים בידי אישים וקבוצות המשיכים לאנטישמיות המודרנית. היטלר טען למשל כי

היהודים לא הקימו דבר בפלשתינה (א"י) שכן אין הם מסוגלים לבנות שום דבר. אלמנטים אלו מהאנטישמיות המסורתית השתלבו בטבעיות גמורה באנטישמיות המודרנית.

יתר על כן, ארנדט התעלמה לחלוטין מהשפעת הרבדים הנוצריים בתודעתם ובזהותם של עמי אירופה ומהשפעותיה העמוקות של המסורת הנוצרית על עמדת החברות האירופיות המודרניות ביחס ליהודים. רבדים אלו המשיכו להשפיע על גיבוש היחס כלפי היהודי גם בעידן המודרני ובקרב ציבורים חילוניים. בתקופה שקדמה להופעת הלאומיות המודרנית שימשה הנצרות מרכיב מרכזי בזהויות הקולקטיביות במרחב האירופי-הנוצרי. היהודי (שזוהה בראש וראשונה כצאצאם של רוצחי האל) מילא בתור אחר מובהק תפקיד חשוב בגיבוש ההבנה העצמית והזהות הקולקטיבית ובתהליך הסוציאליזציה בחברה הנוצרית.

כל חברה נוטה לראות עצמה כטהורה וכנעלה מהבחינה המוסרית מחברות אחרות. ההגדרה העצמית וגיבוש הזהות של קבוצה נעשה ביסודו תוך השוואה לאחר: ייחוס מרכיבים חיוביים לחברי קבוצה מסוימת מחייב לייחס לאחר מרכיבים שליליים שאותה קבוצה רואה כמנוגדים למהותה. ייחוס הדימויים השליליים ליהודי היה אפוא חלק מתהליך כינון הזהויות הקולקטיביות בכל המרחב האירופי-הנוצרי, וזאת אף במקומות שיהודים נעדרו מהם בעקבות גרוש שנגזר עליהם, למשל באנגליה מן המאה השלוש-עשרה עד המאה השבע-עשרה.

מחקרים בתחום הפסיכולוגיה החברתית מדגישים את כוח שרידותן ועמידותן של דעות קדומות על רקע דתי ואתני בקרב יחידים וקבוצות, גם כאשר המחזיקים בהן נוכחים במופרכותן. על אחת כמה וכמה רק כוחם של סטריאוטיפים ודעות קדומות שמילאו תפקיד מכונן בגיבוש הזהות הקולקטיבית באירופה במשך מאות בשנים. הופעתה של הלאומיות המודרנית לא מחתה את הרובד הנוצרי בתודעתם ובזהותם של עמי אירופה, ורובד זה המשיך להוות יסוד חשוב בזהות הלאומית במרחב האירופי וגורם רב השפעה בעיצוב היחס כלפי היהודי גם בעולם שהפך בהדרגה חילוני יותר.

ארנדט ביקשה לנתח את האנטישמיות המודרנית, שהיא תופעה מורכבת ורבת פנים, תוך התעלמות מוחלטת מהפן התרבותי, המנטלי והדתי שלה ומהיבטים פסיכולוגיים חברתיים שלה. באורח טיפוסי לניתוח המרקסיסטי של תופעות היסטוריות ביקשה ארנדט להפחית את האנטישמיות לכלל עוינות ליהודים על רקע מתחים בעלי אופי

חברתי-כלכלי שיצרה המודרניזציה בינם לבין שכבות מסוימות באוכלוסייה האירופית שבקרבה ישבו. היא הציגה את המעמד הבינוני הנמוך שנפגע מהמודרניזציה כקרקע שהצמיחה את הפוליטיזציה של האנטישמיות המודרנית, בעוד שמעמד הפועלים קיבל מידיה זיכוי מאנטישמיות. המודרניזציה השפיעה באורח מורכב על שכבות חברתיות שונות ולא רק על נפגעי הישירים. גם בקרב הבורגנות הקפיטליסטית, שנשאה על כתפיה את תהליך המודרניזציה ונבנתה ממנו, עוררו היבטים מסוימים של תהליך זה תחושות אמביוולנטיות: רצון לשמור ולאמץ מרכיבים מסוימים שלו שנתפסו כחיוביים ולדחות את הרעות הכרוכות בו, כגון העדר היציבות והמשברים הכלכליים על השלכותיהם החברתיות. עמדה אמביוולנטית זו עודדה בחוגים שונים שימוש במנגנון הפסיכולוגי הקמאי של העתקה, כלומר הפרדה בין החיוב לשלילה שבמודרניזציה והשלכה של הפן השלילי שבה על האחר שנתפס כזר ולא שייך - היהודי.

מכלול התכונות השליליות והדמוניות שיוחסו ליהודי באנטישמיות המסורתית מצויות כולן גם בסטריאוטיפ המחולן שהתפתח ביחס ליהודי החל במאה התשע-עשרה לכך נוספו מספר מרכיבים חדשים, שהמרכזי בהם הוא רעיון הקשר היהודי - מזימתם כביכול של היהודים להשתלט על העולם הנוצרי ולשעבדו. רעיון זה מתבסס בבירור על רבדים עמוקים של האנטישמיות הנוצרית והוא נראה כחילונה של דמות האנטי-כריסט המסורתית. דימוי דמוני מודרני זה של היהודי הגיע לשיאו בתמונת העולם המניכאית שצייר אדולף היטלר בכתביו, ואשר בה מוצג היהודי כקונקרטיזציה של עקרון השלילה שביקום. גם היטלר עצמו היה ער לשורשים הנוצריים של תפיסה זו וב"מיין קאמפף" עשה שימוש בכך שהיהודי היה הפרסוניפיקציה של השטני בעיני הגרמנים.

אף שבאנטישמיות המודרנית היו גם זרמים אנטי נוצריים, זרמים אלו ביקרו את הנצרות בעיקר משום שראו אותה כתולדה של היהדות, ולא בגלל האנטישמיות שנכרכה בה. לפיכך הם לא גילו כל רתיעה מלעשות שימוש בקונצפציות ובסטריאוטיפים מובהקים שהם מורשת האנטישמיות הנוצרית, ושרווחו באירופה ועיצבו את תודעת הציבור באירופה עד המאה הנוכחית, ואף טיפחו קונצפציות וסטריאוטיפים אלו כאשר הם שימשו אותם לצורכיהם. כך עשו פוליטיקאים אנטישמים בגרמניה, ובהם בעלי תפישה אנטי נוצרית, שימוש בעלילות דם מראשית ימי האנטישמיות הפוליטית (פרשת קסנטן 1891 וקוניץ 1900), בסוף המאה התשע-עשרה ועד שלהי תקופת ויימר (במברג 1929).

לסיכום ייאמר כי אף שאין לבטל את תרומת התפקיד החשוב שמילאו יהודים מסוימים במדינה האירופית המודרנית ליצירת הסטריאוטיפ האנטישמי המודרני באירופה מהמאה התשע-עשרה ואילך ולהפצת החשש כי היהודים מבקשים להשתלט על העולם הנוצרי, הרי דומה שהעצמה הרגשית שעורר סטריאוטיפ זה בהמונים וכוח

הגיוס הפוליטי שלו מושתתים על הרבדים האנטישמיים בתודעה הנוצרית באירופה ועל הסטריאוטיפים המסורתיים שנקשרו בדמותו .

מקור: בשביל הזיכרון, 26, 1998, ע"מ 17-22.